

СТАТУТЪТ НА „НЕПРИЗНАТИТЕ ДЪРЖАВИ” В ПОСТСЪВЕТСКОТО ПРОСТРАНСТВО

Проф. д.ик.н. Нина Дюлгерова

Разпадането на биполярния свят затворя вратите за традиционализма в международните отношения и открива пътя на глобалните промени, които изграждат контурите на новия световен ред. През последните близо две десетилетия страните от източния блок преминават през трудния, но безалтернативен път към евроатлантическото членство. През този период Русия и държавите от постсъветското пространство продължават сложния преход от съветска консолидация към постсъветска фрагментация. С приемането на геополитическите граници в рамките на създадената Общност на независимите държави (ОНД), с център правоприменикът на СССР Руската федерация, стартира поредицата от конфликти с национално-етнически и религиозен характер, което възражда или създава нови огнища на напрежение в постсъветските територии.

Кавказкото пространство се обособява в два самостоятелни субекта – северен Кавказ в рамките на Руската федерация и Южен Кавказ (Закавказието) с три суверенни фактора – Грузия, Армения и Азербайджан. Независимо от правната обособеност на двете геополитически зони, проблемите и процесите преминават през тях, засилвайки симбиозата на национално-етническите и политикоикономическите сегменти. Южен Кавказ се обособява като особена територия, която концентрира вниманието и действията на регионалните и глобални играчи. Преминавайки в сферата на независимите международни субекти държавите от района влизат в тяхната система на динамично противоборство.

В началото на 21 в. Черноморско-Каспийският регион се превръща в особена граница в евразийското пространство. Нещо повече той е зона на

межкултурно (междущивилизационно) взаимодействие, което не кореспондира с определените и признатите държавни граници. Историческото развитие на Кавказ показва тясната обвързаност между религиозния и нерелигиозните компоненти, които оказват съществено влияние върху формирането на „ценностите, нормите, институциите и начините на мислене“* на различните социално-културни общества в региона.

След разпадането на двуполусния свят термините „непризнати държави“ и „замразени конфликти“ се превръщат в съществена част от международната лексика и дейност, ориентирани към решаването на ескалиращите през последните години процеси на иредентизъм и сецесия в Европа и в бившия Съветски съюз. Понятието „непризнати държави“ е имплицитна част от многобройните анализи и сценарии, свързани с динамично променящата се политическа картина в Кавказкия регион. Осъвременяването на формулата на Фердинанд Ласал, най-вече частта за „фактическото“ конституционно право¹, позволява да се потърсят контурите на това понятие. Проблемът обаче се мултиплицира от обстоятелството, че в епохата на глобалния постмодернизъм, настъпил след разпадането на ялтенско-потсдамския свят, все още не са разбираеми параметрите на новия световен ред. Това означава, че и критериите за признаването (или непризнаването) на всяко образование за самостоятелна държава, са неясни.

Единният суверенитет над подведомствената територия като един от стандартните критерии на конституционното право е неприложим на практика. В контекста на този постулат Грузия и Азербайджан също не влизат в тази категория, тъй като към момента на своето официално признаване те не осъществяват единен суверенитет над цялата територия

* По критериите на С. Хънгинтън. – *Б.а.*

на своите държави. През 1991 г. Азербайджан *de facto* губи контрола над Нагорни Карабах, а Грузия - над Южна Осетия, а по-късно и над Абхазия. По тази логика и Русия би трябвало да има проблеми заради Ичкерия, която като правов субект през 90-те години на 20 век фактически е извън руското правно и политическо пространство.

Подобни проблеми имат и непризнатите държави. Нагорно-Карабахската република (НКР), която контролира седем района от Азербайджан, не осъществява своя непризнат суверенитет над цялата територия на Карабах. Абхазия фактически не контролира Кодорското дефиле и много слабо осъществява своя суверенитет над Галския район (с най-многобройно грузинско население в непризнатата република).

Критерият за „състоятелността“ на държавите също е неприложим към непризнатите републики. Т. напр. държавни институции (армия, полиция, чиновнически апарат) на НКР са много по-ефективни от азербайджанските, Абхазия е по-ефективна в своята дейност (повече по време на управлението на Е. Шеварднадзе) от Грузия, а Приднестровието не отстъпва на Молдова. Изследвайки проблемите на Западните Балкани немският политолог Щефан Трьобст изгражда тезата за държавната състоятелност като основно препятствие за прилагане на термина „бандитски анклави“ към непризнатите държави². Бандитският анклав не се нуждае от държавна символика, претенции за легитимност и най-важното – от държавно-исторически мит³.

Непризнатите страни действително притежават много от атрибутите на държавността – държавна символика, правителство и парламент, бюджет, армия, полицейски сили и структури на сигурността. Аксиоматичен факт е и обстоятелството, че идеологическите системи на непризнатите държави от постсъветското пространство се основават главно на историческото право.

Новите суверенни държави на бившия СССР, след като придобиват своята независимост, за кратък период от време конвертират принципа на правата на нациите на самоопределение с принципа на териториалната цялост. „Сдържането и противопоставянето” се заменят с „национално строителство”, което получава своята конкретна форма в етно-политическите конфликти, прерастващи (най-вече в Южен Кавказ) в „гореща фаза”. Основателно е мнението на грузинския експерт Александър Рондели, че този резултат е следствие от неподготвеността на елитите на новообразуванията в Южен Кавказ към съвременното държавно строителство. „Южен Кавказ беше периферия на Руската империя, но все пак беше органично повече свързан с останалия свят, отколкото постсъветските Азербайджан, Армения и Грузия, превърнали се бързо в суверенни държави.”⁴

Центърът на новата идентичност е „своята” земя. Родната земя в Кавказ се възприема като светиня, като нещо свършено независимо от нейните икономически или геополитически ценности. Етническата подозрителност и предразсъдъци се трансформират в дългогодишни конфликти само тогава, когато територията или „почвата” фокусират вниманието на съответната общност. Както и при разпадането на всяка друга континентална империя, в новите независими държави има спорни територии, за които различни етнически общества претендират като за „свои”. Тези противоречащи си териториални претенции са в основата на такива конфликти, като южно-осетинския и абхазкия в Грузия, нагорно-карабахския между Армения и Азербайджан, приднестровския в Молдова и др. В по-късен етап от развитието на процесите идеолозите на движенията за отделяне използват разнообразни аргументи, доказващи преследвания и дискриминация. Целта е да се засилят сепаратистките чувства в съответните общини и да се представи в по-добра светлина съответната позиция пред международната общност. Проблемът е, че в

съвременните демократични общества тези позиции се възприемат само през призмата и езика на „правата на малцинствата“.

Независимо от степента на развитие на движенията за политическа независимост, в постсъветските републики в Кавказкия регион не са характерни „етническите конфликти“ в чист вид, при които насилието против определена етническа група да се аргументира с факта, че присъствието ѝ на дадена територия е дразнител за мнозинството. Те избухват главно в средноазиатските републики, където идеята за независимост никога не е била популярна (напр. погромите на мюсюлманите-месхетинци в Узбекистан, узбеките в Киргизстан и др.). Въздействието на политическите движения за независимост обикновено е достатъчно, за да отклони вниманието от разногласията между обществата. Те обаче нямат този позитивен ефект, когато се намеси и вторият фактор-териториалният⁵.

Тезите на сепаратистките лидери много често се основават на изказванията на някои политици в групите, принадлежащи към мнозинството, или върху историческите спомени за национални разногласия в миналото. Териториалните претенции на малцинството обикновено се появяват, когато мнозинството започва своя поход за независимост и не успява да очертае собствената си национална политика извън рамките на общите декларации. Т. напр. грузинското движение за независимост не прави нищо антиабхазко или антиосетинско, преди тези общества да обявят своите сепаратистки претенции. Единодушно е мнението, че абхазците и осетинците реагират много негативно на първите акции на грузинското движение за независимост. Тяхната теза е, че флагът на Грузинската република от 1918-1921 г., забранен през съветския период, а сега отново възстановен от новото опозиционно движение, „им напомня за техните прадеди, убити под този флаг“⁶. Разликата между събитията в началото и в края на 20 век е активното присъствие на Руската Федерация

в кавказките процеси след края на Студената война. Не случайно абхазките и осетинските лидери отказват да признаят грузинската власт и търсят подкрепата на Москва от самото начало на своите сепаратистки акции. Основният аргумент на политическите движения е, че „тази земя ни принадлежи исторически, следователно, тя трябва да бъде независима от по-голямата държава, в състава на която влиза”. Разбирането за „историческа справедливост” се възприема като мит, но именно тази идея, а не „културните права” на малцинството и икономическата целесъобразност, са принципите, върху които се изгражда сепаратистката програма⁷.

Идеята за „своя земя” като идеологически концепт предполага приоритет на етническата колективна собственост. Единствено етносьт може да бъде върховен собственик и разпоредител с тази земя. За разлика от аргументите за правото на собственост в гражданското право, правото на „своя” земя се интерпретира свободно, върху основата на историческия „презентизъм”, без отчитане на реалните факти от миналото. Остава неотчетен и фактът, че последователната реализация на принципа *jus primaе occupationis* в крайна сметка обезценява и самия концепт „своя земя”. В съзнанието на лидерите на националните движения това не е логично противоречие, въпреки че следвайки историческата ретроспекция, претенции за тези територии може да има всеки народ, който през вековете за по-дълъг или по-кратък период от време е живял там.

Факт е, че в постсъветското кавказко пространство легитимацията на властта се осъществява чрез прилагане на „принципа на кръвта” и под лозунга за създаване на „свои” държави, изразяващи интересите на „своята” земя. Практиката показва, че тази легитимност все повече отслабва предвид превръщането ѝ в елитарна. Властта продължава да се осъществява законно, но все повече престава да бъде власт, изразяваща интересите на гражданите.

Лозунгът от съветския период „една нация – една държава” се оказва приемлив за гарантирането на легитимността на властта в държавите с полиетнически и поликонфесионален състав на населението и с многобройните образи на „своята земя”. Не трябва да се забравя обаче, че съветската нация е консолидирана на социален принцип, а не на етноконфесионален. Неслучайно непризнатите държави аргументират своята политика със защита на „своята земя”. Обоснована е и прогнозата на британския политолог Томас де Ваал, че „няма смисъл те [непризнатите държави – Н.Д.] да се разглеждат като временно явление, което ще изчезне само по себе си.”⁸ Актуални са и думите му, че „тези образования се утвърждават като самоуправляващи се единици, само тогава, когато се избавят от големите общества...”⁹. Претенциите за легитимност на самопровъзгласилите се държавни структури също се аргументират с идеята за „своята земя”. Парадоксът е аналогичната съдба с метрополията, която следват непризнатите държави. Създадени в резултат на „бягство” от нелегитимността на признатите страни в Южен Кавказ, непризнатите държави попадат в същия капан. Абхазия е чужда за грузинците, а НКР – за азербайджанците.¹⁰

Силовият подход на Тбилиси към решението както на южно-осетинския, така и на абхазкия проблем, е обоснован от аргумента „свещена земя”, която принадлежи на Грузия и никой освен Грузия няма право да управлява там. Подобна е аргументацията на арменската страна, която поставя акцента върху по-дългото историческо присъствие на територията на Карабах, а азербайджанската - върху държавността на своите прадеди върху същата територия (Иреванското, Нахчиванското и Карабахските ханства).

Всяка една от суверенните държави в Южен Кавказ прилага разнообразни методи за утвърждаване на своята власт в непризнатите републики. Най-често това е съчетаване на политическите със силовите

средства, което води до нежелани резултати. Т. напр. премахване на южно-осетинската автономия от грузинския Парламент през декември 1990 г. може да бъде определено като недалновидно решение.

Освен това решението на Тбилиси създава ситуация, която дава възможност на Русия да се намеси в грузинските процеси в ролята на миротворец. Реакцията на Москва само помага за фактическото отделяне на Южна Осетия от Грузия. Тя няма нищо общо с правата на осетинското малцинство в Грузия, а се оценява по-скоро като необмислена реакция на обявената дни преди това „Южно-Осетинска Съветска Демократическа Република”, отделена от Грузия¹¹. С този акт стартира процес, който през годините конкретизира параметрите на отношенията Грузия-Русия-непризнатите в рамките на Грузинската държава републики. Основните елементи на формирация се модел са дистанциране (Тбилиси-Москва, Цхинвали-Тбилиси, Сухуми-Тбилиси) и перманентни политически, дипломатически и икономически провокации, целящи елиминирането на Русия (от страна на Грузия) и запазването на руското статукво в региона (от страна на Русия, Абхазия и Южна Осетия). Всяка една от заинтересованите страни се стреми да осъществява изгодна за нея стратегия.

Проблемът, който засилва геометричната прогресия на грешките и напрежението в региона е елиминираният от Тбилиси основен геополитически факт. Географските параметри на Грузинската ССР, както и на всяка друга държава в постсъветското пространство, са резултат на политическото решение на Кремъл, а не на национални борби. Принципът „Грузия за грузинците” през съветския период в ограничени рамки действа. Това означава, че недоволството на абхазци, осетинци или грузинци-националшовинисти може да екстраполира съюзния център. В новите условия на постсъветското пространство обаче политическият мениджмънт на „малката империя” е невъзможен. Условието на

независимата държава предопределят проблемите на националното строителство да са от изключителната компетентност на Тбилиси. Юридически обоснованата привилегия обаче не е съпроводена от необходимия ресурс, който да изгради грузинската държава по етнонационален принцип. Желанието за постигане на тази цел едва ли може да елиминира отсъствието на:

- мощен политически център, притежаващ властови ресурси;
- легитимност на този център дори сред представителите на титулярната нация;
- силното етнонационално самосъзнание на негрузинските етнически групи;
- привлекателност на грузинската държавност и икономическия модел сред народите на Грузия, което би стимулирал отказа им от идентичност и към асимилиране в проекта „Грузия за грузинците”.¹²

Политическият център с всички произтичащи от неговата дейност резултати, започва да действа в по-голяма или по-малка степен ефективно едва при президента Михаил Саакашвили. Отсъствието до 2004 г. на единство между отделните сегменти на висшата власт в държавата предопределя невъзможността за действие на централизиран властови ресурс при неговия предшественик Е. Шеварнадзе. Не може да се пренебрегне наследството от съветския период от силни етнонационални движения на осетинците и абхазците, категорично отричащи възможността за превръщането им в част от „малката империя”. Не трябва да се подценяват и арменците, които са 8 % от населението на Грузия. Техните искания в Самцхе-Джавахетия все още се ограничават в областта на автономията, но невъзможността на Тбилиси да ги осъществи, лесно може да ескалира тяхното недоволство. Неслучайно през юли 2002 г. грузинското министерство на правосъдието отказва регистрация на

политическата партия „Вирк”, в чиято програма е залегнало искането за политическа автономия на региона. Партийният лидер на „Вирк” Давид Рстакян обаче е убеден, че „животът диктува, че Грузия рано или късно ще трябва да приема федералния модел на държавно устройство, и тогава Джавахетия трябва да стане един от нейните субекти”¹³

Етническите проблеми в Грузия са тясно обвързани с факта, че грузинският етнос е в процес на формиране. Все още регионалната идентичност в държавата е по-силна от общогрузинската общност. Доказателство е въоръженото противоборство между Тбилиси и Западна Грузия през 1992-1993 г., което не отстъпва по жестокост и кръвопролития на грузинско-абхазките и грузинско-южно-осетинските конфликти. Реминисценция, но с по-слаб характер, е актуалната за лятото на 2006 г. напрегната ситуация в Кодорската клисура*. В нея грузинско-абхазките противоречия имплицитно се проявяват с вътрешногрузинското противоборство за власт. Не е случаен фактът, че начело на опълчението „Монадире” („Ловец”), състоящо се от местни жители, е бившият пълномощник на экс-грузинския президент Е. Шеварнадзе в Кодорската клисура Емзар Квициани**.

Въпреки това единствената идеология в Грузия остава грузинският етнонационализъм. Той е печелившият коз в политическата победа на З. Гамсахурдия, Е. Шеварнадзе и М. Саакашвили. Проектът „Грузия за грузинците” продължава да доказва нелегитимността на постсъветска Грузия, в която нямат място абхазци, осетинци, арменци и азербайджанци.

* След победата в грузинско-абхазкия конфликт от 1992-1993 г. Сухуми не прави опит да постави под контрол Кодори, и тази неголяма част от предвоенна Абхазия остава формално под властта на Тбилиси. На практика горната част на Кодорската клисура се контролира от сваните (етническа група в Грузия). 03 08.2006. <http://2006.novayagazeta.ru/nomer/2006/58n/n58n-s14.shtml>

** Основните искания на Квициани и неговите поддръжници са оставките на министъра на отбраната на Грузия Ираклий Окруашвили и министъра на вътрешните работи на Грузия Вано Мерабишвили, които според Квициани осъществяват политика на геноцид спрямо населението на Сванетия. 27.09.2006. <http://annews.ru/news/detail.php?ID=22871>

Постсъветският елит на Грузия продължава да обвинява главно Москва за перманентните междуетнически конфликти. Това освобождава Тбилиси от саморефлексията и от необходимостта от ревизия на концепцията за национално строителство. Продължава инерцията от съветския период, когато проблемите се решават чрез апели към съюзния център. При управлението на М. Саакашвили тази роля успешно изпълнява американската администрация. В контекста на наложилата се с годините инерция на управление естествено е политиката на Саакашвили и неговия екип да е ориентирана към решаването на вътрешните грузински проблеми чрез външна намеса, вече под лозунгите на западната демокрация.

Не подлежи на съмнение и обстоятелството, че в развитието на конфликти от такъв порядък от съществено значение е символиката на думите. Пример за това е терминът „Южна Осетия“. Тбилиси не го възприема и не използва в официалната си документация. Фактът, че Северна Осетия е част от Руската Федерация, признаването на Южна Осетия я поставя в категорията на територии, които се асоциират с термина „обединение“. Този термин е неприемлив спрямо Южна Осетия в контекста на „историческото право“, тъй като никога не е съществувала осетинска държава, която да включва територията на двете Осетии. Терминът „Южна Осетия“ започва да се използва през 19 век в културно-географски смисъл, но получава административен статут едва след присъединяването на Грузия към Съветска Русия след 1921 г.¹⁴ За грузинците борбата за Южна Осетия е защита на грузинския Самачабло или Шида Картли, а за осетинците борбата е срещу „малката империя“.

Дилемата пред южно-осетинското елит е ясно очертана в позицията на осетинския учен Василий Абаев още през януари 1992 г.: „Обявяването на независимостта [на Южна Осетия - Н.Д.] от геополитическа точка беше грешка. Всеки, който иска мир между южно-осетинците и грузинците трябва завинаги да се откаже от идеята за обединяване на Южна със

Северна Осетия. Всеки, който иска мир между Грузия и Русия трябва също да се откаже от тази идея.”¹⁵ Динамиката на процесите в региона обаче е толкова голяма, че този проблем отдавна е надхвърлил границите на добрите пожелания, зад които стои традиционно изборът Москва или Тбилиси.

Обявената от Южна Осетия независимост в началото на 90-те години на 20 век ескалира конфликта между центъра (Тбилиси) и бившата автономна област. Поредицата от импулсивни грешки както в Тбилиси, така и в Цхинвали засилва напрежението между тях. То ескалира с нова сила след „революцията на розите” през есента на 2003 г., резултат от която е изборът на нов президент на Грузия - Михаил Саакашвили. Почти всяко лято след тази година граничните провокации, отвличанията и жертвите се превръщат в константна величина в отношенията Тбилиси - Цхинвали. Кулминацията е в инспирирания от Тбилиси въоръжен конфликт срещу Цхинвали, прераснал в грузино-руски през август 2008 г. Резултатът е не само че Русия осъществи фактическото отделяне на Южна Осетия и на Абхазия от Грузия, но и доведе до поредното насилие и многобройните жертви от двете страни.

Най-активни и с висока степен на негативизъм са грузинско-абхазките отношения. Закономерностите на международните отношения в триъгълника “голям-среден-малък” са такива, че малкият народ винаги се опасява от хегемонистичните стремежи на средния и се стреми към големия. Буферната роля на Русия, която признава териториалната цялост на Грузия, но не създава условия за унищожаване на абхазката самостоятелност, подклажда антируската реакция на Тбилиси, която през последните години ескалира в разнообразни международни и регионални акции на грузинския президент и политически елит.

В проблема Нагорни Карабах принципът на историческото право преминавайки през негативите на карабахската война се трансформира в

синдрома „победител” и „победен” в арменското и азербайджанското общества. Този синдром влияе върху това, как обществото възприема опасността. За Азербайджан нерешеният карабахски конфликт сам по себе си представлява сериозна опасност за неговата сигурност, докато в Армения приемат карабахския конфликт за „решен”, а опасността за тях произтича от вътрешнополитическите тенденции. Влизайки в преговорния процес на взаимоотношения Баку, Ереван и Степанакерт* преминават дългия път от емоционалния негативизъм към прагматичния иредентизъм.

* * *

Разпадането на биполярния свят затворя вратите за традиционализма в международните отношения и открива пътя на глобалните промени, които изграждат контурите на новия световен ред. Обявената от Абхазия и Южна Осетия и призната от Руската федерация независимост е доказателство за неефективността на етнополитическия модел на постсъветска Грузия. „Замразените” конфликти са съществена част от лексиката и дейността на трите кавказки републики. Армения-азербайджанските противоречия, както и изборът от Грузия етноцентрически модел на развитие ограничават възможностите на трите независими държави в Южен Кавказ за маневри в европейския и американския политически театър. Основният проблем е във фалстарта на южнокавказките републики в периода на постсъветска фрагментация. С премахването на автономния статут на Южна Осетия и НКАО в състава на Грузия и Азербайджан обективно стартира институционализацията на непризнатите държави. Идеята за национално-държавна приемственост, която е в основата на „възрожденския проект” играе решаваща роля в появата на непризнатите държави, за които унитарна Грузия и Азербайджан не се превръщат в „свои”. Освен това признаването на

* столицата на НКР. – *Б.а.*

независимостта на Южна Осетия и Абхазия от Русия променя акцентите в постсъветското пространство и в глобалния свят. Заедно с Косовския суверенитет балканският и кавказкият казуси се превръщат в своеобразен критерий за действие на съществуващите международноправни норми и филтър във формирането на новата международна стратификация.

¹ Неновски Н., Г. Бойчев и др. *Философия, социология, обща теория на правото*. София. С. 275 и сл

² Troebst St. *Conflict in Kosovo: Failure of Prevention? An Analytical Documentation, 1992-1998*. Flensburg: 1998. http://www.ecmi.de/download/working_paper_1.pdf

³ Ibidem.

⁴ Рондели Ал. Южный Кавказ и Россия. // *Вестник Европы* 2002, №7-8

⁵ Зверев Ал. Этнические конфликты на Кавказе. 1988-1994 г. // *Спорные границы на Кавказе*. Москва. 1996. С. 23; *Russia and the Other Former Soviet Republics in Transition*, Atlanta: The Southern Center for International Studies, 1998, p. 125

⁶ Зверев Ал. Этнические конфликты на Кавказе. 1988-1994 г. // *Спорные границы на Кавказе*. Москва, 1997. С. 24. Независима Грузия преживява подобни конфликти с абхазките и осетинските сепаратистки движения през 1918-1921 г. Ненамесата на Русия в тези конфликти позволява на Грузия да реши проблема по военен път дотогава, докато самата тя не е окупирана от Русия.

⁷ Пак там. С. 24

⁸ Thomas de Vaal, the Caucasus Editor and Project Coordinator for the Institute of War and Peace Reporting (IWPR) in London Ваал де Т. Угрозы безопасности на Южном Кавказе. // *Вестник Европы* 2002, №7-8.

⁹ Пак там. Срв. Маркедонов С. Прецедент Черногории с надеждой подхвачен в столицах непризнанных республик. 15.09.2006

<http://www.politjournal.ru/index.php?action=Articles&dirid=73&tek=5828&issue=164>

¹⁰ Маркедонов С. Об идеологиях войны и технологиях мира. 06.08.2004.

<http://www.apn.ru/publications/article1964.htm>

¹¹ Зверев Ал. Цит. Съч. С. 25

¹² Маркедонов С. Грузинская империя обречена

<http://www.prognosis.ru/news/region/2004/11/30/markedonov.html>

¹³ Давид Рстамян. Интервью пред агенция „Интерфакс“.

http://64.233.161.104/search?q=cache:w9wXBsUjgDAJ:www.sultanov.azeriland.com/nashestvie/nashestvie_2/page_04.html+%D0%94%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%B4+%D0%A0%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BA%D1%8F%D0%BD&hl=bg&gl=bg&ct=clnk&cd=11

¹⁴ Маркедонов С. Грузинская империя обречена....

¹⁵ Абаев В. Трагедия Южной Осетии – путь к согласию. // *Независимая газета*. 22.01.1992,